

Ціннісний та економічний домени символічного універсуму

Анотація

Стаття присвячена аналізу ціннісного та економічного доменів символічного універсуму в рамках загальної концепції символічних універсумів. Обидва домени, відповідно до запропонованої раніше ієрархії доменів, постають як належні до найбільш фундаментальних її рівнів. Особливу увагу приділено взаємозв'язкам як між цими двома доменами, так і з іншими доменами символічного універсуму.

Ключові слова: *символічний універсум, цінності, вакуум легітимних цінностей, економічний домен*

1

Після першого рівня ієрархії доменів символічного універсуму — мовного, описаного у попередній статті [Шульга, 2016], можна перейти до наступного рівня — рівня ціннісного домену. Метою запропонованої праці стане аналіз цього домену та економічного домену в рамках розгортання загальної концепції символічних універсумів.

До сфери ціннісного домену символічного універсуму належить увесь спектр смислотворчої активності та кристалізовані смисли, що задають моральні й ціннісні орієнтири носіїв даного символічного універсуму. Важливим компонентом ціннісного домену є також продукування обґрунтувань моральної переваги носіїв цього універсуму над носіями альтернативних універсумів, що органічно пов'язує його зі смислотворчою активністю в історичному домені та продукованою у ньому колективною ідентичністю,

почуттям співналежності до метаспільноти. Крім того, ціннісний домен дуже тісно пов'язаний з економічним доменом, адже ціннісні матриці пояснюють і виправдовують прийняті в рамках домінантного універсуму зразки економічних відносин та економічної поведінки.

Економічний домен також стане предметом розгляду в даній статті. Адже під впливом суспільних змін, які диктують зміну економічних практик, пропонувані домінантним універсумом ціннісні матриці з необхідністю зазнають деяких змін. Однак якщо йдеться про повномасштабну заміну економічної моделі та всіх супутніх відносин, то через коригування ціннісної матриці (як складової процесу дифузії символічних універсумів) здійснюється перехід до масштабнішого процесу — зміни домінантного символічного універсуму. Цей процес супроводжується тривалим, протяжним у часі явищем, яке можна позначити як “вакуум легітимних ціннісностей”. Навіть при заміні старого універсуму на новий у суспільстві все одно впродовж тривалого періоду ціннісні матриці першого можуть зберігати свою силу, а ціннісні матриці нового домінантного універсуму не обов'язково набувають поширення як такі, що домінують, навіть після кількох десятиліть. Усе це породжує вакуум легітимних цінностей — коли старі цінності й моральні орієнтири ще не втратили свого впливу, а нові матриці тільки виборюють своє поширення. У підсумку жодна з них не здобуває верховного становища, і суспільство залишається розколотим у цій вкрай важливій сфері. Цей феномен ілюструє, чому ціннісний домен був віднесений до більш фундаментального рівня ієрархії, ніж, приміром, домен політики чи мистецтва: на відміну від політичної сфери або сфери мистецтва, які можуть досить оперативно реагувати на зміну символічних універсумів, ціннісна матриця зазнає змін набагато повільніше. Адже зміна інтерналізованих цілими поколіннями ціннісних і моральних зразків вимагає повноцінної ресоціалізації. Як показує практика, для значної частини суспільства виконання такого завдання неможливе.

2

Від попередніх теоретичних зауважень перейдімо до онтологічного зрізу. Зміни в ціннісному домені будуть проілюстровані на прикладі українського суспільства. Нас цікавить, як населення сприймає старі та нові цінності, які пропагуються в сучасному українському суспільстві, наскільки актуальними є радянські цінності і чи зазнали поширення інші цінності, пропонувані українським громадянам нині. При аналізі відповідей на окреслені питання будуть з'ясовані можливі відмінності ставлення до цих питань з боку різних поколінь та соціальних груп. Такий аналіз дасть змогу отримати кількісний зріз того, що відбувається із ціннісними доменами старого та нового символічних універсумів.

Почнемо з розгляду того, наскільки сильним, на думку українців, є вплив радянських цінностей у сучасному українському суспільстві. Для цього респондентам було поставлено запитання: “Як Ви вважаєте, чи діють сьогодні цінності, які пропагувалися в Радянському Союзі?” Більшість населення погоджується з тим, що ті цінності, які пропагувалися в Радянсько-

му Союзі, як-от колективізм, рівність, державна підтримка тощо, нині вже втратили свою актуальність. Такої думки дотримується більшість (69%) громадян України¹.

При цьому якщо порівняти відповіді на це запитання представників старшого покоління (віком 50 років і більше), яке соціалізувалося саме за часів домінування названих вище цінностей, з одного боку, і молоді віком до 21 року, яка народилася за нових умов, з іншого боку, можна визначити дві особливості. Перша полягає в тому, що старше покоління більше за молодь вказує на втрату актуальності старих цінностей. Це можна пояснити тим, що старше покоління має змогу порівнювати старі й нові часи. Своєю чергою, нове покоління має дещо більшу частку тих, хто вагається з цього питання, якщо порівнювати їх як зі старшим поколінням, так і із загальним розподілом відповідей (див. табл. 1).

Таблиця 1

**Чи діють сьогодні цінності,
які пропагувалися в Радянському Союзі**

Варіанти відповідей	Для України загалом, %	Вікові групи			
		Молодь (18–21 рік)		Старше покоління (50 років і більше)	
		<i>n</i>	%	<i>n</i>	%
Однозначно ні	30,5	33	30,0	251	33,6
Радше ні	38,5	35	31,8	286	38,3
Радше так	10,8	17	15,5	75	10,1
Однозначно так	4,6	4	3,6	34	4,6
Важко відповісти	15,5	21	19,1	100	13,4

Серед регіональних особливостей ставлення до цього питання слід підкреслити, що мешканці Східного та Південного регіонів більше відчують втрату актуальності радянських цінностей, ніж мешканці Заходу та Центру.

Якщо конкретизувати запитання і запропонувати респондентам оцінити, що саме змінилося в сучасній Україні порівняно з радянськими часами, то найчастішими відповідями є такі: зміна ставлення держави до людини, зміна ставлення людей один до одного та зміна самих людей.

Порівняння відповідей молодого покоління, яке соціалізувалося в новітніх умовах, і старшого покоління показує суттєві відмінності. Для старших людей очевиднішим є те, що змінилися головні життєві цінності людей, моральні координати стосовно того, що є добрим, а що — поганим, і т. ін. Натомість молоде покоління демонструє явно більші вагання у відповіді на це запитання (кожен п'ятий не може визначитися), що є цілком логічним з огляду на неможливість порівнювати старі й нові часи (див. табл. 2).

¹ Дані Моніторингу Інституту соціології НАН України за 2015 рік.

**Оцінка змін, які сталися в незалежній Україні
порівняно з Радянським Союзом**

Варіанти відповідей	Для України загалом, %	Вікові групи			
		Молодь (18–21 рік)		Старше покоління (50 років і більше)	
		<i>n</i>	%	<i>n</i>	%
Ставлення держави до людини	47,4	33	31,1	382	49,5
Ставлення людей одно до одного	45,9	33	31,1	392	50,8
Самі люди	42,7	38	35,8	340	44,1
Правила, згідно з якими треба діяти, аби досягти успіху	34,0	40	37,7	250	32,4
Головні життєві цінності людей	33,1	26	24,5	264	34,2
Уявлення людей про те, що добре і що погане	32,1	27	25,5	251	32,6
Вимоги, які ставить перед людьми життя	31,0	26	24,5	241	31,3
Ідеали суспільства	27,2	17	16,0	214	27,8
Можливість досягнення мети	24,3	24	22,6	182	23,6
Взірці життєвого успіху	24,1	15	14,2	208	27,0
Нічого з переліченого суттєво не змінилося	5,2	6	5,7	44	5,7
Важко відповісти	9,1	21	19,8	59	7,7

Можна зробити проміжний висновок, що радянська ціннісна модель, на думку населення, більше не відіграє важливої ролі. Однак чи повністю її замістила нова система цінностей, запропонована новим символічним універсумом? Адже заміщення ціннісних доменів є однією з найголовніших умов для загальної зміни домінуючого становища серед універсумів. Аби це з'ясувати, розгляньмо відповіді українських громадян на запитання: «Чи сприймаєте Ви як свою ту систему цінностей, яка склалася за роки незалежності?»

Як свідчать результати дослідження, процес заміщення старого символічного універсуму новим універсумом ще не завершений. Порівнювана більшість населення на запитання щодо сприйняття нової системи цінностей відповідає негативно. При цьому до позитивної відповіді схиляється лише третина опитаних і ще чверть населення взагалі не може дати відповіді. Таким чином, попри втрату старою системою цінностей панівного становища, нова ціннісна матриця не здобула переваги серед суспільства. Даний період, що є періодом зміни символічних універсумів, можна схарактеризувати як період вакууму легітимних цінностей. Жодна із систем цін-

ностей тимчасово не має домінуючого становища, оскільки стара його вже втратила, а нова тільки набуває поширення серед більшості суспільства. Першою чергою це виявляється серед нового покоління, яке зустрічає цю систему цінностей від народження.

Особливо чітко видно розбіжності між поколінням, яке соціалізувалося в Радянському Союзі, і поколінням уже незалежної України: серед молоді значно менше тих, хто не сприймає нової системи цінностей і помітно більше тих, хто її сприймає. Такі відповіді представників нового покоління можна пояснити з огляду на те, що вони інтерналізували пропоновані смисли вже нового універсуму. Водночас відповіді старшого покоління свідчать про те, що його представники переважно не змогли ресоціалізуватися і відчувають дискомфорт від нової системи моральних регулятивів та соціальних відносин загалом (див. табл. 3).

Таблиця 3

Розбіжності між поколіннями щодо сприйняття нової системи цінностей

Варіанти відповідей	Для України загалом, %	Вікові групи			
		Молодь (18–21 рік)		Старше покоління (50 років і більше)	
		<i>n</i>	%	<i>n</i>	%
Однозначно ні	14,2	8	7,3	131	17,6
Радше ні	30,0	24	21,8	261	35,0
Радше так	23,1	36	32,7	135	18,1
Однозначно так	8,6	8	7,3	50	6,7
Важко відповісти	24,0	34	30,9	168	22,5

Описані вище особливості обох груп — тих, хто сприймає нову систему цінностей, пропоновану новим символічним універсумом, і тих, хто цих цінностей не сприймає, — демонструють складний взаємозв'язок різних доменів символічного універсуму: мовного, ціннісного, релігійного тощо. Процес заміни символічних універсумів є розтягнутим у часі, оскільки різні домени універсумів з різною швидкістю змінюють свою гегемонію. Зафіксований вакуум загальноприйнятої системи цінностей в українському суспільстві є черговим індикатором незавершеності зміни символічних універсумів і свідченням активної боротьби між ними.

3

Події кінця 2013 – початку 2014 років привели до нової хвилі кардинальних перетворень в українському суспільстві, що з необхідністю позначилося і на царині ціннісних орієнтацій українців. Перш ніж продовжити аналіз, слід дати дефініцію поняття “вакуум легітимних цінностей”, оскільки воно є ключовим для цієї статті.

Отже, під вакуумом легітимних цінностей розуміється відсутність у суспільстві домінуючої системи цінностей, інтеріоризованої більшістю його членів. Вакуум легітимних цінностей характеризується наявністю

принаймні двох ціннісних матриць, жодна з яких не домінує в суспільстві у даний період. Цей феномен є частиною ще більш широкого та глибинного феномену — “вакууму символічної домінації”. Останній характеризується відсутністю домінантного символічного універсуму — метасмислового комплексу, що виступає матрицею бачення та інтерпретації об’єктивних (природних), інтерсуб’єктивних (соціальних) та суб’єктивних процесів та феноменів для більшості суспільства. Своєю чергою, вакуум символічної домінації є наслідком боротьби між символічними універсумами, а точніше, її завершальної фази, коли раніше домінантний універсум уже втратив свій визначальний вплив, а його конкурент — альтернативний символічний універсум — ще не набув домінувального статусу. Отже, жодна із цих ціннісно-смилових матриць не є визначальною для більшості суспільства, що і призводить, зокрема, до вакууму легітимних цінностей. Однак не лише до цього, адже в суспільстві, де присутній вакуум символічної домінації, спостерігається перманентна політична, соціальна кризи, криза ідентичності й у ширшому сенсі — відсутність стабільності соціальної системи, оскільки ця стабільність можлива лише за домінування одного символічного універсуму. Всі ці роки Україна жила у вакуумі символічної домінації, а відтак і у вакуумі легітимних цінностей. Вона була розколотою з більшості найважливіших питань. Події кінця 2013 — початку 2014 років, а потім і війна на Донбасі спричинилися до прискорення процесу остаточної заміни одного універсуму іншим. Саме в цей час реактуалізується велика кількість фундаментальних проблем, остаточне розв’язання яких для активної більшості населення означатиме остаточну заміну доменів старого символічного універсуму доменами нового універсуму. Навіть поверхневий аналіз демонструє, що ці питання є дуже тісно взаємопов’язаними між собою, адже вони є індикаторами, за якими можна простежити боротьбу старого універсуму, що втратив своє домінувальне становище, та нового універсуму, який його лише здобуває. Упродовж часів незалежності ці питання лише позначалися як наявні; їх згадували переважно для владнання корпоративних політико-фінансових проблем, але аж ніяк не для розв’язання їх.

Після визначення цих двох ключових для ціннісного домену понять можна продовжити розгляд ціннісного домену на онтологічному рівні. Знову нам стануть у пригоді запитання з моніторингу Інституту соціології НАН України. Питання цінностей з різних ціннісно-культурних матриць, які співіснують в Україні всі ці роки й перебувають у постійному антагонізмі між собою, оскільки належать до ціннісних доменів різних символічних універсумів — старого (“радянського”) та нового (“національно-європейського”), слід розглянути під дещо іншим кутом зору. Проаналізуймо, як респонденти відповідали на запитання: “Скажіть, будь ласка, традиції, цінності та норми поведінки громадян яких країн найбільш близькі Вам?”

Для відповіді їм пропонувалося обрати між двома ідеальними типами — “західнослов’янськими” цінностями і “східнослов’янськими” цінностями.

Як свідчать дані цього опитування за липень 2014 року, порівняна більшість опитаних (40%) вважає ближчими для себе східнослов’янські цінності. Разом із тим майже третина респондентів називають західні цін-

ності та норми як більш близькі, а ще третина не змогла визначитися з цього запитання. Уточнити ситуацію у сфері ціннісних преференцій наших співвітчизників дають змогу результати дослідження 2013 року, в перебігу якого пропонувалося це саме запитання. У зіставленні із 2013 роком можна відзначити зменшення частки тих, хто не визначився зі своїми вподобаннями, на майже 10%, і на стільки ж зросла частка тих, хто вважає західні цінності більш близькими для себе¹.

При цьому частка тих, хто обирає східнослов'янські цінності, залишилася фактично без змін (див. табл. 4).

Таблиця 4

Динаміка ціннісних орієнтацій населення України

Які цінності є найбільш близькими Вам	2013		2014	
	N	%	N	%
Країн Західної Європи	171	10	268	15
Радше країн Західної Європи, ніж східнослов'янських країн	138	8	238	13
Важко відповісти	700	41	579	32
Радше східнослов'янських країн, ніж країн Західної Європи	348	20	324	18
Східнослов'янських країн	348	21	388	22

Якщо подивитись на те, як різні вікові групи обирають ті чи інші ціннісні взірці, то цілком прогнозовано ми побачимо, що молодь порівняно більше схиляється до західних цінностей (32%), ніж старше покоління (24%), яке, своєю чергою, явно частіше за молодь говорить про свою прихильність до східнослов'янських цінностей (46% проти 31%). Такі відмінності є зрозумілими з огляду на те, що молодь і старше покоління соціалізувалися за різних обставин: старше покоління за домінування “радянського” універсуму, а молодь в умовах вакууму символічної домінації, а отже, вакууму легітимних цінностей, коли “радянські” цінності вже втратили свою визначальну роль, а нові ще не набули поширення.

Проте і порівняння абсолютних цифр за 2013 та 2014 роки, і порівняння ставлення до питання цінностей з боку представників різних вікових груп дають змогу побачити одну важливу тенденцію: кількість тих, хто не визначився зі своїми вподобаннями, знижується. При цьому частка респондентів, які нарешті визначилися, виявилася не на користь східнослов'янських цінностей (цей показник залишився фактично незмінним за останній рік), а на користь західної ціннісної матриці.

Таким чином, підтверджується теза про те, що смисли старого універсуму невпинно втрачають своє значення у суспільстві; натомість нові набувають дедалі більшої сили. Вакуум символічної домінації та вакуум легітим-

¹ Наведені результати опитувань 2013 та 2014 років одержано без урахування Криму, оскільки після анексії півострова на початку 2014 року провести там дослідження було неможливо з об'єктивних причин.

них цінностей, отже, поступово заповнюється новим символічним універсумом, який витісняє старий універсум. Події кінця 2013 — початку 2014 років стрімко пришвидшили цей процес, який штучно уповільнювався панівними елітами впродовж більшої частини періоду незалежності країни і за збереження статус-кво цей перехідний період міг би тривати невизначено довго.

Від динаміки ставлення українців до різних ціннісних систем перейдімо до аналізу характеристик прихильників західних та східнослов'янських цінностей. Порівняймо між собою ці дві групи, щоб отримати їхні соціально-демографічні портрети й виявити можливі розбіжності між ними. Як уже зазначалося, серед перших явно більше молоді й менше представників старшого покоління. Вікові розбіжності впливають на те, що серед прихильників західних цінностей дещо більше людей із вищою освітою. Розбіжності між західними і центральними областями, де переважно схилиються до ціннісних матриць Заходу, з одного боку, та східними й південними областями, де здебільше віддають перевагу східнослов'янським цінностям, є вже фактично традиційними. Для нашого розгляду більш цікавим є те, наскільки розрізняються прихильники цих двох систем цінностей за такими характеристиками, як національна та мовна самоідентифікація.

За першим показником можемо побачити явну розбіжність: серед прихильників західних цінностей українцями себе вважають 95% опитаних і лише 4% називають себе росіянами. Водночас серед прихильників східнослов'янських цінностей українцями себе вважають на 15% менше, а росіянами — у чотири рази більше опитаних. Ще разючішими є відмінності за мовною самоідентифікацією. На запитання: “Ваша рідна мова?” 85% прихильників західних цінностей відповіли, що це українська, решта назвали російську мову. Натомість прихильники східнослов'янських цінностей за своєю мовною належністю розділилися майже порівну: 53% назвали українську і 45% — російську мову.

Варто згадати про відмінності між зазначеними групами за релігійними вподобаннями. Хоча більшість серед обох груп становлять прихильники православ'я, є відмінність за пропорціями: 69% серед тих, кому ближчі західні цінності, і 85% серед прихильників східнослов'янських цінностей. Водночас прихильники західної ціннісної матриці у дев'ять разів частіше є представниками греко-католицизму (18% проти 2%) (див. табл. 5).

Боротьба символічних універсумів, яка в цей період досягла своєї найбільш активної й навіть озброєної форми, пронизує всі сфери українського суспільства і стосується всіх доменів — сфер смислотворчості — символічних універсумів. Прихильники двох різних ціннісних матриць явно відрізняються за своїми вподобаннями фактично з усіх інших питань — внутрішньої та зовнішньої політики, процесів, що відбуваються в Україні, та її перспектив. Так, відповіді на запитання про унітарний чи федеративний устрій країни демонструють, що серед прихильників західної моделі абсолютна більшість (89%) виступають за унітарність України й лише 4% — за федеративність. Натомість серед прихильників східнослов'янських цінностей уп'ятеро більше тих, хто виступає за федеративний статус, а за унітарний виступає на 30% відсотків менше.

Таблиця 5

**Соціально-демографічні характеристики
прихильників різних систем цінностей, %**

<i>Характеристики</i>	Прихильники західних цінностей	Прихильники східнослов'янських цінностей
<i>Вік</i>		
Молодь	23	15
Середнє покоління	51	49
Старше покоління	26	36
<i>Освіта</i>		
Початкова, неповна середня	5	6
Середня загальна	29	30
Середня спеціальна (технікум, училище, коледж)	36	40
Перший ступінь вищої освіти (бакалавр)	5	3
Повна вища освіта (спеціаліст, магістр, аспірантура, вчений ступінь)	25	21
<i>Регіон</i>		
Захід	38	7
Центр	41	27
Схід	10	25
Південь	7	15
Донбас	4	26
<i>Національність</i>		
Українець	95	80
Росіянин	4	17
Інша	1	3
<i>Рідна мова</i>		
Українська	85	53
Російська	15	45
Інша	–	2
<i>Релігійна належність</i>		
Не релігійний	9	11
Православ'я	69	85
Католицизм	2	1
Греко-католицизм	18	2
Інше	2	1

У результаті нашого аналізу можна дійти висновку, що в українському суспільстві відбулися принципові зміни, які спричинилися до початку елімінації “вакууму легітимних цінностей”, що панував в українському суспільстві впродовж кількох десятиліть. Насамперед це виявляється у зменшенні кількості тих, хто не визначився зі своїми ціннісними орієнтаціями за одночасного збільшення числа прихильників західних цінностей. Чи переросте це у стійку тенденцію, покаже час. Але вже зараз можна констатувати, що події кінця 2013 року та війна на Донбасі різко актуалізували для всього населення низку найбільш базових питань, примусивши людей нарешті обирати ту чи іншу світоглядну модель, що тягне за собою необхідність обирати чітку позицію стосовно цих конкретних питань. Як ми побачили в перебігу аналізу, ціннісні вподобання корелюють з іншими важливими темами, зокрема, з національною самоідентифікацією та баченням державного устрою. Різка актуалізація вибору ціннісної моделі, що приводить до явного зменшення вакууму легітимних цінностей, є однією з логічних і невідривних ланок ширшого процесу — зменшення символічного вакууму в українському суспільстві, пришвидшення остаточної заміни старого символічного універсуму на новий. Тим паче, що старий універсум уже не має внутрішнього потенціалу для розвитку та поширення, адже, як ми побачили з порівняння динаміки ціннісних преференцій громадян України, попри активізацію протистояння ціннісно-сміслових матриць за останній час кількість прихильників східнослов'янських цінностей, які можна віднести до символічного поля старого універсуму, взагалі не збільшилася. Натомість цього не можна сказати про кількість прихильників альтернативної системи цінностей. Це саме стосується й інших засадових тем: питань зовнішньої політики, відчуття належності до своєї національності, мовної самоідентифікації тощо.

4

Цінності зумовлюють моделі поведінки як окремих особистостей, так і соціальних груп. Проте соціальна поведінка детермінована не лише цінностями, а й іншими чинниками. Зокрема, найважливішим чинником, що зумовлює поведінку соціального актора в сучасному суспільстві, є право. Воно вбирає в себе цінності домінантного символічного універсуму, формалізує їх і підносить у ранг імперативу, освяченого державою. Тому право є окремою важливою царинною смислотворчості й має бути виокремлене як певний елемент ціннісного домену символічного універсуму.

Коротко окреслю цей домен, використовуючи деякі ідеї А.Шюца, після чого можна продемонструвати зв'язок цієї царини із деякими доменами. Альфред Шюц, який тривалий час працював юристом у банку, у своєму аналізі часто згадував право та правові відносини та аналізував їх під кутом феноменологічного підходу. Царину права соціолог визначав через одне з базових понять власної концепції — поняття “типізації”. Право, згідно із Шюцем, користується ідеально-типовими конструктами [Шюц, 2004а: с. 1004].

Якщо в центрі уваги вченого більшою мірою були взаємні типізації індивіда та інших соціальних акторів та процеси конституювання смислу, то через феномен права, так само як і держави, його аналіз виходив за межі найближчого оточення (Umwelt) та переходив у площину ширшого оточення (Mitwelt). “Ми, — пише А.Шюц, — одначе, повинні мати на увазі, що використовувані для типізації Іншого і мене самого конструкції здорового глузду мають значною мірою соціальне походження і визнання. Усередині заданої групи певні типи персон і дій розглядаються як само собою зрозумілі (поки ніщо не свідчить проти їх очевидності), як набір правил і приписів, що витримали перевірку в минулому і, як очікується, зберігають своє значення і стосовно майбутнього. Понад те, зразки типізованих конструктивів часто перетворюються у стандарти поведінки, підтримувані традиційними, звичними, а іноді й спеціальними засобами соціального контролю, наприклад правом” [Шюц, 2004b: с. 21]. Тобто право виступає однією з форм кристалізації процесів типізації. Ці процеси виходять за межі мікрорівня та набувають об’єктивного змісту через відрив від унікальності умов свого конструювання.

Давши сутнісну характеристику цієї царини смислотворчості, слід перейти до більш актуального завдання — демонстрації зв’язків з іншими доменами символічного універсуму та самим ціннісним доменом.

Царина права тісно пов’язана з іншим доменом — політичним. Вона може одночасно слугувати як відображенням тих процесів, що відбуваються в політичній царині, та відповідної смислотворчості, так і інструментом, який безпосередньо впливає на ті процеси. Першою чергою мається на увазі така сфера боротьби символічних універсумів, як зіткнення політичних ідей, ідеологій різних символічних універсумів. За різних соціальних та політичних умов ця боротьба може бути підкріплена з боку експертів домінантного символічного універсуму законодавчими обмеженнями чи навіть забороною певних ідеологій, політичних чи громадських об’єднань тощо. Крім того, відповідні заборони можуть стосуватися сфери науки та філософії — проголошення єдино істинної доктрини та засудження всіх інших як ворожих; а також сфери мистецтва — через законодавчу підтримку та закріплення одних символів, витворів чи, навпаки, заборону чи обмеження їх використання.

Своєю чергою, тісний взаємозв’язок царини права із ціннісним доменом загалом можна продемонструвати, звернувшись до вже згаданого поняття “вакуум легітимних цінностей” — воно прямо пов’язане з процесами, які відбуваються у сфері права та правовідносин. Адже відсутність єдиної ціннісної матриці з огляду на процеси заміни одного символічного універсуму іншим або ж незавершеність утвердження культурної гегемонії нового універсуму з необхідністю призводить до порушень у правосвідомості та функціонуванні правових відносин у суспільстві. Це відбувається, незважаючи на формальну наявність порівняно чітких, законодавчо прописаних правил, прав та обов’язків, а також міри покарання у разі їх порушення. Несприйняття наявних моральних орієнтирів, ба навіть відсутність цілісної системи таких орієнтирів, своєю чер-

гою, призводять до недостатньої поваги до права чи навіть правового нігілізму на всіх рівнях суспільного життя — від політичної еліти до пересічних громадян¹.

До ціннісного домену маємо також віднести царину традицій, обрядів, ритуалів тощо. Так само, як і описана царина права, вони є результатами типізацій і так само набувають свого об'єктивного змісту та відриваються від початкового середовища свого виникнення. “Чим більше приписувана мною партнерові інтерпретативна схема *стандартизована*, — пояснює А. Шюц, — чим більше ця схема узгоджується з інтерпретативними схемами, “*нормованими*” правом, державою, традицією і порядками різного роду, або чим більше вона включена у відношення мета — засіб; одне слово, якщо скористатися терміном Вебера, чим *раціональніша* інтерпретативна схема, тим вище мій суб'єктивний шанс, що на мою діяльність, здійснювану у настанові ширшого оточення, надійде адекватна реакція з боку мого партнера” [Шюц, 2004а: с. 944].

А.Шюц наголошує, що ці конструкти за своєю природою історичні. Це означає, що для наступних поколінь традиції та обряди є передзаданими. Тому вони схоплюються монотетично, а звідси й некритично, оскільки процес політетичного вибудовування, початковий контекст та обставини приховані від наступників. Проте ці седиментації стають частиною “запасу переживань”, за визначенням ученого. Через них індивід у модусі некритичного сприйняття сприймає свій життєсвіт².

5

Як було вказано під час викладу ієрархії доменів символічного універсуму, до наступного після мовного та ціннісного доменів рівня умовно мож-

¹ Саме така ситуація спостерігається впродовж усієї новітньої історії України, де відсутність загальноприйнятої системи цінностей та моральних норм призвела до вкрай низької правової культури. У цьому також великою мірою виявляється перманентна інституціональна криза, яка триває у сфері судової та правоохоронної системи, та ваді політичної культури й морального клімату серед вітчизняних законодавців. Звичним явищем за сучасних умов є залежність ухвалення окремих законодавчих актів (чи цілих пакетів законів) від приватних чи корпоративних інтересів, а не всього суспільства. Загалом уся система функціонування та застосування права за сучасних умов вибудована таким чином, що рішення і трактування чинних норм та законів залежать від політичної доцільності та потреб окремих осіб чи груп. Зрештою відсутність чітких “правил гри”, єдиних для всіх, відіграє вкрай негативну роль і перешкоджає змінам у сфері правових відносин та дотримання законів, призводить до зневіри громадян у тому, що закон працює, а отже, до поширення схильності до авторитаризму як альтернативи наявному правовому хаосу. Описана ситуація знову демонструє тісний зв'язок цієї сфери смислотворчості та ціннісного домену загалом з іншим доменом символічного універсуму — політичним доменом.

² Див.: [Шюц, 2004b: с. 197].

на віднести лише один — “економічний”¹. При цьому необхідно вкотре нагадати, що коли йдеться про домени символічного універсуму, то маються на увазі ідеально-типові конструкти, а самі домени визначаються як різні царини смислотворчості, що, втім, перебувають між собою в органічному взаємозв’язку. Тому ієрархію подано тут насамперед з аналітичних міркувань.

До економічного домену належать смисли та смислові конструкти, в яких міститься вся сукупність пропонованих даним символічним універсумом зразків економічних відносин, обґрунтовуваних у суспільстві як найбільш ефективні та виправдані. Так само туди входять і перелік та обґрунтування матриць економічних відносин, економічних моделей, оголошуваних даним символічним універсумом неефективними, ба навіть шкідливими. Як правило, такі негативні оцінки та навіть статус табу отримують економічні зразки, пропоновані альтернативними символічними універсумами. Адже разом із новими економічними відносинами вони пропонують фундаментальний перерозподіл дефіцитних ресурсів, ламаючи таким чином усталений стан справ. Засадовим також є те, що за альтернативними економічними моделями, пропонованими іншими універсумами, з необхідністю стоять принципово інші ціннісна матриця, набір життєвих орієнтирів та, незрідка, — релігійна система².

Тут видно взаємозв’язок економічного та ціннісного доменів. Зв’язок з останнім виявляється також з іншого боку — через закріплення у правовій сфері наявних економічних зразків поведінки й діяльності та водночас заборони певних економічних зразків, які можуть слугувати загрозою для домінуючого символічного універсуму³.

¹ У своїх дослідженнях Альфред Шюц багато уваги приділив інтерпретації економічної науки з точки зору феноменологічного підходу. Він вказував на те, що економісти, як і представники інших соціальних наук, надто сильно схильні використовувати ідеально-типові побудови. Вони розглядають не самого індивіда як особистість, а індивіда як економічну функцію, підпорядковану економічним законам. “Соціальні науки, — пише Шюц, — також відсилають до життєсвіту всіх нас. Однак, оскільки вони не спроможні безпосередньо брати участь в триванні потоку свідомості індивідуальних акторів, обмежуючись позицією спостерігача та типовими подіями, вони змушені розробляти відповідні методологічні інструменти, коли мають справу з такими феноменами, як вибір чи рішення. Доцільним є вивчення природи та фокусу цих засобів у світлі соціальної науки, яка досягла найвищого ступеня уніфікації своєї концептуальної схеми — а саме економічної теорії” [Schutz, 2011: р. 87]. Див. також: [Schutz, 1996a; 1996b; 1996c].

² Згадаймо класичну працю Макса Вебера “Протестантська етика та дух капіталізму”, де досліджено зв’язок між релігійною й етичною матрицями протестантизму, з одного боку, і економічною діяльністю його носіїв — з іншого. Перші справляють вирішальний вплив на другу, роблячи її ефективнішою. “Безсумнівно, — пише Вебер, — вочевидь таке причинне співвідношення: своєрідний склад психіки, прищеплений вихованням, зокрема тим спрямуванням виховання, яке було зумовлене релігійною атмосферою батьківщини та сім’ї, визначає вибір професії та подальший напрям професійної діяльності” [Вебер, 1990: с.64].

³ Відповідне використання правової царини, за аналогією з наведеним прикладом з економічного домену, може здійснюватися і під час боротьби універсумів на інших рівнях — це і заборона чи законодавча підтримка окремих партій чи рухів, і такі самі регулятивні, обмежувальні чи заохочувальні дії щодо доменів мистецтва, філософії та науки.

Економічний домен віднесено до базового рівня ієрархії символічних універсумів через смислові конструкти, які в ньому містяться, та їхню роль для суспільного життя, а також відповідні зв'язки з іншими рівнями та доменами символічного універсуму. Якщо мовний домен посідає найфундаментальніший рівень через інтегральність мови та дискурсу, а ціннісний домен, через те, що ціннісна матриця зазнає змін вкрай повільно і задає індивідові систему моральних орієнтирів, якими він керується у своєму повсякденному житті, то економічний домен через економічні зразки та моделі, зрештою, пропонує матрицю соціально-економічного устрою суспільства, його розшарування, впливає на можливості циркуляції еліт і т.ін.

Відповідне розташування економічного домену в ієрархії рівнів символічного універсуму пояснюється фундаментальністю та темпом змін, які притаманні, з одного боку, ціннісному, а з іншого — економічному доменові. Якщо зміни в останньому, які свідчать про зміну економічних моделей поведінки, її зразків і приводять до змін економічного устрою суспільства, можуть відбутися за порівняно короткий час, у перебігу якого із різним рівнем успішності нові правила дістають вираження у фактичній діяльності соціальних акторів, то ситуація із цінностями набагато складніша. Через процеси соціалізації, а також відповідні процеси легітимації на різних рівнях індивід інтеріоризує відповідні ціннісні комплекси. Вони стають для нього самозрозумілими та звичними. Більш загально — ціннісні орієнтири є засадовими елементами запасу знання індивіда, рецептами, дороговказами, якими він користується у повсякденному житті. Тому процеси заміни чинної системи цінностей на систему цінностей, що відповідає новому економічному доменові, а також пропонованих ним економічних моделей та зразків є більш розтягнутими в часі і соціально “боліснішими”. Як свідчать вже згадувані дані дослідження Інституту соціології НАН України, за всі роки незалежності у новітніх економічних умовах у суспільстві так і не сформувалася принаймні формальна більшість, яка б сприймала як свою ту нову систему цінностей, до якої входять прагнення збагачення, відповідне бачення успіху, індивідуалізм тощо. Саме цим пояснюється згадуване вище фундаментальне явище “вакууму легітимних цінностей”. Таким чином, якщо зміни, в тому числі й кардинальні, в економічному домені можуть доволі успішно завершитися впродовж життя одного покоління, то для заміни ціннісної матриці інколи мало і зміни двох поколінь.

Слід учергове вказати на діалектичність зв'язків доменів символічного універсуму й наголосити, що відношення між економічним і ціннісним доменами мають і зворотний бік, оскільки, як зазначалося, економічний домен потребує відповідної ціннісної матриці, яка б, зокрема, легітимувала наявні економічні моделі в суспільстві. Зміни в економічному домені з необхідністю ведуть до відповідного коригування чи заміни ціннісних матриць. Утім, ці процеси мають доволі суттєві часові розриви. Крім того, для легітимації відповідних смислів економічного домену залучаються смисли з інших доменів — теоретичні побудови, які доводять правильність та ефективність саме наявних економічних зразків, філософські, політичні та навіть релігійні доктрини, які апелюють до їхньої істинності та безальтернативності, а також твори мистецтва. З огляду на це, а також через роль еко-

номічного домену в суспільних відносинах (вплив на розподіл та засоби здобуття дефіцитних матеріальних ресурсів) цей домен був віднесений до одного з базових рівнів символічного універсуму.

6

Таким чином, ціннісний домен постає другим з найбільш базових доменів символічного універсуму у висхідній ієрархії останнього. Його фундаментальність полягає в тому, що до цієї царини смислотворчості належать цінності, норми, моральні орієнтири, пропоновані певним символічним універсумом. Ці цінності та норми засвоюються соціальними акторами у процесі соціалізації, у них вплетені базові смисли даного універсуму, а отже, вони стають для індивіда самозрозумілими й через свою передданість сприймаються некритично. У дану царину вплетені явні та неявні легітимації чинних соціальних відносин як справедливих та єдино слухних, а тому й легітимація усього домінантного універсуму. Глибинність процесів, які відбуваються в ціннісній сфері, вияскравлюється під час зміни символічних універсумів — за таких умов культурна гегемонія домінантного підірвана, а альтернативний ще вчора універсум поступово її завойовує. Розтягнутість цих процесів у часі призводить до того, що в суспільстві відсутня загальноприйнята система цінностей та орієнтирів, іншими словами, у публічній сфері співіснують, майже як рівні, дві чи більше ціннісних матриць двох чи більше символічних універсумів. Цей феномен, що аподиктично призводить до кризових явищ у суспільстві, був позначений терміном “вакуум легітимних цінностей” із важливим акцентом, що йдеться не про повну відсутність цінностей, а про відсутність єдиної загальноприйнятої ціннісної матриці. Елімінація цього явища є одним із базових індикаторів утвердження домінантного символічного універсуму. Однак, з огляду на природу ціннісного домену та необхідні умови його існування, існування вакууму легітимних цінностей є вельми розтягнутим у часі явищем.

До ціннісного домену віднесено таку специфічну царину смислотворчості, як право. Як було продемонстровано, наявність або відсутність єдиної визнаної ціннісної системи відіграє ключову роль у формуванні та здійсненні смислотворчої активності у сфері права та її втілення у повсякденному житті. Так, за умов згаданого вакууму легітимних цінностей рівень правосвідомості, правової культури, продукування та функціонування правових норм є вкрай низьким. Яскравий приклад описаних явищ становить українська дійсність за останні чверть століття.

Наступним після ціннісного домену було розглянуто економічний домен, який також належить до одного з базових рівнів ієрархії символічного універсуму. До цієї царини входять економічні моделі та зразки поведінки, пропоновані даним універсумом як ефективні та правильні. Попри органічний зв'язок із ціннісним доменом економічний все ж слід розмістити на іншому рівні у висхідній ієрархії через більшу складність і розтягнутість у часі змін у першому, через описані вище причини. Економічний домен також органічно пов'язаний із цариною права, а домени з вищих рівнів ієрархії

забезпечують легітимацію пропонованих ним смислів та смислову агресію проти відповідних смислів альтернативних універсумів.

Джерела

Вебер М. Протестантська етика і дух капіталізму / М. Вебер // *Избранные произведения*. — М. : Прогресс, 1990. — С. 808.

Шульга О. Мовний домен як інтегральний домен символічного універсуму / О. Шульга // *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. — 2016. — № 1. — С. 83–96.

Шюц А. Смысловое строение социального мира / А. Шюц // *Избранное: Мир, святящийся смыслом*. — М. : Рос. полит. энцикл., 2004а. — С. 687–1022.

Шюц А. Обыденная и научная интерпретация человеческого действия / А. Шюц // *Избранное: Мир, святящийся смыслом*. — М. : Рос. полит. энцикл., 2004б. — С. 7–50.

Шюц А. Феноменология и социальные науки / А. Шюц // *Избранное: Мир, святящийся смыслом*. — М. : Рос. полит. энцикл., 2004с. — С. 180–201.

Schutz A. Understanding and Acting in Political Economy and the Other Social Sciences / A. Schutz // *Collected Papers. Vol. IV* : Kluwer Academic Publishers. — Dordrecht, Boston, London, 1996а. — P. 84–87.

Schutz A. Basic Problems of Political Economy / A. Schutz // *Collected Papers. Vol. IV* : Kluwer Academic Publishers. — Dordrecht, Boston, London, 1996b. — P. 88–92.

Schutz A. Political Economy: Human Conduct in Social Life / A. Schutz // *Collected Papers. Vol. IV* : Kluwer Academic Publishers. — Dordrecht, Boston, London, 1996с. — P. 93–105.

Schutz A. The Methodological Problem of Economics / A. Schutz // *Collected Papers. Vol. V* : Springer. — Dordrecht, Heidelberg, London, New York, 2011. — P. 86–87.